

Rada Iveković

Kako misliti o nasilju i kako *deminirati* « znanje » o njemu. U prilog Ženskom sudu¹

Zagreb 22-23 nov. 2013

Prilog za skup « Militarističko nasilje nad ženama; proces organizovanja Ženskog suda », *Žene u crnom*.

Smisao Ženskog suda vidim u njegovom procesu i prodoru u što širu javnost svih zemalja jugoslavenskog prostora, u njegovoj projekciji s onu stranu samog zasijedanja budućeg suda, i to ka izgradnji *zajedničkog* projekta i budućnosti; vidim ga u dokumentiranju svjedočanstava i iskazâ o ratnom i poratnom nasilju. Sud nije sam sebi svrha. Svjedočenje u, i rad na njemu daju priliku svjedokinjama i svjedocima, kao i širem krugu žena – *ženskoj javnosti* u stvaranju, da se konstruiraju kao subjekti vlastitih života i kao politički subjekti. U tome je njegov ogroman značaj za budućnost, a nije mala stvar što preko žena okuplja građane naših zemalja. Sud ima najmanje dva važna efekta i dimenzije: 1) upravo spomenuto stvaranje novih subjekata i njihov ulazak na vidljivu politiku scenu, i 2) ovladavanje znanjima, njihovim sadržajima, kreiranje tih istih spoznaja, ovladavanje interpretacijom, političkim čitanjem, kao i stvaranje nove političke imaginacije. Taj je sud u idealnom obliku i najširi forum u javnom i političkom prostoru koji se njime stvara, kao i više nego dostojna zamjena za nepostojeću opću « komisiju o ustanovljenju historijske istine » o nasilju u našim zemljama, komisiju koja nije bila politički ni historijski moguća zbog opće depolitizacije i zbog zatvaranja u izolirane i uzajamno suprotstavljene, neprijateljske nacionalne forme i državno nacionalnu sebičnost i retrogradni identitarizam. Sud obavlja i posao takve komisije.

Spomenut ću odmah da ne razdvajam dimenzije ni vrste nasilja u procesu koji je projektom suda započet – militarističko, etnonacionalističko, spolno/rodno, ekonomsko, strukturno nasilje, nasilje « malih » dimenzija (domaće, dobrim dijelom tolerirano) i nasilje velikih razmjera i njihov kontinuitet, kao ostali oblici nasilja - idu zajedno. Na primjer, patrijarhalno i rodno nasilje u svakom je slučaju strukturno, a s vremenom je sistemski strukturno postalo i nasilje uzgajano u posljednjem ratu koji je u svom krajnjem ishodu artikuliran kao nacionalistički (na ovo ću se vratiti).

U slučaju regije koja nas zanima, to se odvija u kontekstu generalnog svjetskog osipanja pa i propasti socijalne države (države blagostanja), u kontekstu slabljenja državnog suvereniteta (u

¹ Na srodnu temu vidi ranije tekstove R. Iveković, « Violences et déviolences », izlaganje na skupu *De la terreur à l'extrême violence*, 8-10 dec. 2011, Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju, Beograd, & ERRAPHIS/EuroPhilosophie, Université Toulouse 2-Le Mirail (publikacija zbornika sa tog skupa predviđena je za 2014); R. Iveković, « Une guerre de fondation en Europe? » Caloz-Tschopp Marie-Claire, Clévenot Axel, Tschopp Maria-Pia (eds), *Asile – Violence – Exclusion en Europe. Histoire, analyse, prospective*, Co-éd. Cahiers de la Section des Sciences de l'Éducation, Université de Genève, Groupe de Genève « Violence et droit d'asile en Europe », Genève, 1994, p. 5-10.

Evropi) i njegovog procvata u Aziji, u kontekstu promjena funkcionalnosti nacije (pa i države), u okolnostima istovremene ekonomske, socijalne i političke krize (u Evropi), u kontekstu opće paralelne krize reprezentacije i istovremenog ispražnjenog formalizma demokracije, u kontekstu prevladavanja biopolitike i « governance » u globalizaciji.

Osim o općem političkom kontekstu raspada Jugoslavije, trebalo bi nešto reći i o općem *kontekstu stvaranja i konfiguracije znanja* (tj. o *epistemološkom kontekstu*) u datim okolnostima (to ćemo ovdje samo naznačiti kao važnu temu, ali se njome ne možemo podrobnije baviti). Nacija i država utemeljuju, strukturiraju, organiziraju i institucionalno prenose hegemonijsko, dominantno « znanje » i vrijednosti, a ovi su u patrijarhalnom društvu patrijarhalni, seksistički i mačistički. Kako nacija, tako i država, jesu u svojim historijski poznatim oblicima patrijarhalno ustrojene, podržavani od patrijarhata kao što ga uzvratno i proizvode. U vrijednosnom sistemu koji se tu prenosi žene su drugorazredna subhumana bića zajedno s nekim drugim populacijama, i one su kako racijalizirane tako i svedene na prezrenu seksualnost. Nasilje koje održava takav sistem je konstitutivan dio kako nacije tako i države. Znanje koje ove institucionaliziraju (npr. kroz militarizaciju i kroz jezik) i prenose, i samo ima patrijarhalne karakteristike i svrhovitost. U hegemonijskoj konstrukciji znanja nema kognitivne pravde, jednakosti, ni izbora : kroz obrazovanje dobivamo selekciju vrijednosti i zainteresiranih spoznaja koji se prezentiraju kao neutralni mada to nisu, i mada zastupaju dominantne interese. Obično se nude kao « viši » interes nacije i države.

Iz ovoga se proziranjem etnonacionalističkih klišea, analizom sticanja i porijekla znanja, te njegovom dekonstrukcijom, možemo istrgnuti : predrasude nisu zauvijek zadate.

Feminističko viđenje ratnog militariziranog, a i poratnog nasilja (prema ženama i stanovništvu uopće), jedno je od mogućih viđenja i interpretacija nasilja, ali takvo za koje mislimo da je vrijedno gajiti ga kako bi se dekonstruirale, ublažile, *deminirale* hegemonijske nacionalističke, militarističke, mačističke, rasističke vrijednosti koje uporno dominiraju u svojim mijenama, i kako bi se bar dijelom uspostavila pravda u odnosu na proteklo nasilje i stradanja.

U tu svrhu također smatramo da je proces (proces na dugi rok) organiziranja ženskog suda, pogotovo ženskog suda kao jednog širokog foruma, ne samo uvod i putokaz za dekonstrukciju nasilja, već i za dekonstrukciju i deminiranje prenošenog i vladajućeg « znanja » o njemu, čiji su konstruktori i nosioci oni isti koji su i izvršioци nasilja. Kada razmatramo ovu temu i kada se kao žene i feministkinje zalažemo za deminiranje « znanja », za plasiranje naših spoznaja o ratu i miru, o nasilju prema ženama, za izgradnju javnog prostora na tu temu i javnog prostora u kojem sudjeluju žene, tada se, osim samom tom temom nasilja, bavimo još i određenom epistemologijom koju moramo postaviti na noge zajedno s njenom metodologijom. I bavimo se analizom prirode i ustrojstva vlasti, moći, nacije, države i društva (koji svi na neki način počivaju na nasilju): ništa od dominantnih vrijednosti nije zadato, i sve ih možemo i moramo izmijeniti u političkom, kognitivnom, konkretnom procesu čiji je cilj uspostavljanje ženskog suda. A to znači da moramo slušati, čuti i razumjeti iskustva i saznanja onih koji se ne čuju i čiji je glas bio ušutkivan, da moramo voditi računa o znanjima alternativnim u odnosu na vladajuća znanja. Zato je u ovome toliko

važno iskustvo s terena, iskustvo pogođenih i stradalih, iskustvo pokupljeno u aktivizmu i otporu : znanja nisu samo diktirana, akademska ili institucionalna, ona su i rasuta i skrivena, bolna i stidna, neprepoznatljiva. Svako može od nekoga nešto da nauči. Organizirati takva alternativna znanja, znanja žrtava ali i onih u otporu, svjedokinja, aktivistica, zadatak je od kojeg zavisi akcija, i doprinosi pretvaranju žrtava u aktere. Na dugi rok, ženski sud je jedan obuhvatni forum i javni, politički prostor u nastajanju koji prelazi vremenske i uske prostorne/političke granice.

Filozofija, disciplina iz koje (nedisciplinirano) govorim, ima veliki problem i urođeno ograničenje da misli nasilje, tj. ne zna kako da ga misli. Zašto ? Zato što na neki način nasilje prethodi mišljenju, i prethodi jeziku. Ono se pojavljuje kao crta života, ili bar ljudskog života (kao takvog) da ne vređamo životinje): nije moguće pretpostaviti nulti stupanj nasilja, osim u velikoj naivnosti nalik na bajku. Nasilje strukturira subjekt utoliko što ovoga garantira životni interes, tj. prednost koju dajemo sebi pred drugima^Č ali i nenasilje može da strukturira subjekt. Također nije teorijski održivo (niti je teorija kao takva održiva, ali to je daljnji problem...) misliti da bi kultura mogla biti antidot nasilju i da garantira nenasilje. Kultura ne garantira ništa. U praksi to znamo iz naših ratova. Vidjele smo kako se proširio i ušao i takav oksimoron kao što je « kultura nasilja ». Ali kultura nasilja doista postoji, kao nasilje koje je postalo strukturno u politički dugotrajno destabiliziranim i u depolitiziranim društvima. To je kod nas najbolje opisao Radomir Konstantinović u *Filosofiji palanke*, daleko prije ovih naših posljednjih ratova.

Pokušaćemo da mislimo nacionalizam/eticizam i patrijarhalizam zajedno, jer se oni dopunjuju i uzajamno utemeljuju. Važno je vidjeti da se radi o istom projektu. Jedna napomena : ja u svom radu ne pravim teorijsku razliku između etnicizma i nacionalizma² pošto se radi o sinonimnim konstruktima, a vidim ih kao povezane i ko-konstitutivne i ko-ekstenzivne sa rasizmom i seksizmom, kao i sa ostalim normativnim društvenim hijerarhijama.

Opći politički kontekst raspada Jugoslavije u najkraćim crtama

Moje je duboko uvjerenje da treba obrnuti viđenje etnonacionalizma kao izvora nasilja i raspada Jugoslavije devedesetih godina, i da je on *ishod*, a ne *uzrok prvobitnog nasilja i raspada*, u datom evropskom kontekstu. Etnonacionalizam postaje *cilj* kada je sukob već krenuo a kad je izgubljen zajednički jugoslavenski imenitelj. Inače oružani sukobi imaju i svoju osebujnu « nezavisnu » logiku kad se jednom raspojasaju – teško ih je zaustaviti i imaju tendenciju da idu do uništenja. Ovo o ne-prvenstvu nacionalizma među uzrocima rata tvrdim i pored činjenice da je oduvijek postojala tenzija između najmanje dvije historiske, a možda i više, vizija jugoslavenstva : prvo, federalističko i principijelno horizontalno jugoslavenstvo romantičarskog Ilirskog pokreta koje je kao paradoksalni uzor uzimalo (kao i ostali narodi na našim prostorima) prvu slobodnu južno-slavensku državu, Srbiju ; i vizija vertikalnog i centralističkog, velikosrpskog jugoslavenstva. Mada je ta tenzija povremeno izbijala na

² Etienne Balibar, Emmanuel Wallerstein, *Race Nation, Classe. Les identités ambiguës*, La Découverte, Paris 1997.

površinu s krizama, ona se nije poklapala ni sa nastajućim nacionalnim identifikacijama i imaginarijem, niti je uglavnom ikad iscrpljivala bez ostatka postojeće političke projekte.

Nije bio jedan jedini uzrok raspada Jugoslavije, ti uzroci su brojni i kompleksno isprepleteni : ona se raspala i iz međunarodnih *sistemskih* razloga na kraju hladnog rata, kada su naši krediti dospjeli za naplatu i nisu obnovljeni. Dok nam je Zapad ranije rado davao kredite kako bi se osigurao nasuprot SSSRu, komunizmu i istočnoj Evropi, od trenutka kad je pao Berlinski zid više nije imao razloga da nam ih odobrava u ujedinjenoj Evropi. Jugoslavija je bila strukturno pitanje podijeljene Evrope. Ona je bila i izravna žrtva kraja hladnoratovske ravnoteže (kao što je prosperirala u hladnom ratu) i cijena kraja međunarodnog političkog i ekonomskog sustava kakav je bio uspostavljen od poslije 2. svjetskog rata. Ko se sjeća kraja osamdesetih i početka devedesetih, zna da su prvi unutrašnji sukobi bili prvobitno potpuno ekonomskog (dakako, strukturno i međunarodno uvjetovanog) karaktera. Slovenija je tražila drukciju preraspodjelu deviza od izvoza, Srbija je kasnije bojkotirala slovensku robu (protiv toga smo, malobrojni, bili na jednim od prvih manifestacija u Beogradu ljeta 1991), zatim provalila (u) zajednički bankovni sistem, a sve su republike počele da navlače sistemsku dekciju prema sebi. Nije bilo dovoljno za sve. Ovim se nipošto ne negira odgovornost Jugoslavenske narodne armije za rat, ali to je već bila operativa. Dakako, strukturna je bila i podređenost žena u društvima muških vrijednosti, ali to nije bilo dovoljno da uzdrma sistem zato što je oko podređenosti žena postojao a postoji i dalje opći konsensus svih strana. Srušila se solidarnost. Republičke su elite vidjele priliku da se domognu vlasti i sa izrabljene zajedničke ideologije (samoupravni socijalizam) prebacile su se na slijedeći mogući nivo okupljanja – prvo ga isprobavajući na slijepo : taj je bio republikanski prije nego što je postao nacionalan, ali je u mnogome već bio i lokalan. Kako je zajednička jugoslavenska kasa propala (jer su svi pograbilo šta su mogli iz nje), nestao je i zajednički ekonomski imenitelj – osnova jedinstva. Bez zajedničkog ekonomskog imenitelja nestalo je i imaginarnog, idealnog jedinstva. Krenulo je - svako za sebe.

Transnacionalna zajednica Jugoslavija odjednom više nije imala svoju višu instancu okupljanja u kojoj su se ranije svi prepoznavali i pored republičkih i regionalnih razlika – izgubila je ime, firmu, ugled, državu. Ovdje valja dodati da je ovome dijelom doprijnijela i « međunarodna zajednica », dobrim dijelom Evropa koja je vjerovala da je moguće raditi sa nacionalističkim vodjama Miloševićem i Tuđmanom i da ih je moguće reformirati, ali ne i sa demokratski reformiranim komunistima kao što je bio Ante Marković, koji je tada bio nekakav – nepodržani – jamac održanja jedinstva zemlje (pod uslovom da su federalni izbori bili prvi – što nažalost nisu bili jer je nacionalistička euforija jačala Tuđmana i Miloševića i slabila Markovića). Nisu vjerovali u reformiste, reformirane komuniste, a vjerovali su nacionalističkim vođama koji su i sami došli direktno iz prethodnog sistema ali bez njegove prerade i bez ikakvog smislenog političkog projekta osim zatvaranja u naciju koja im je jedina garantirala podršku i (novu) vlast, i dakle osim suprotstavljanja drugima. Rat je došao odatle, od gubitka više instance (zajedno priznatog suvereniteta i hegemonije) i od istovremene lokalne raspoloživosti samo jedne jedine opcije – nacionalističke. Ova posljednja je ujedno historijski bila i općenito na dohvat ruke nakon generalne erozije westfalijskog tipa suvereniteta (ova je erozija naročito na dnevnom redu u Evropi od 1989 nadalje). Rat je

takodjer ono što se dešava kada više nema nikakvog dijaloga, protočnosti riječi ni prevođenja. « Tuđe nećemo, svoje ne damo », učile su nas starije i *dospjele* generacije, koje su nam također savjetovale da se ne konstituiramo u subjekte i koje su nam htjele uštedjeti da se bavimo politikom jer su nam one sve « osigurale ». Tako je nastala naša apolitička generacija koja je jednim svojim dijelom ratovala, a drugim dijelom nije znala šta joj se događa. Sve ostalo znamo. Tek ratom i iz rata, kao njegov rezultat, nastali su neopozivi nacionalizmi, konstruirani su identiteti kao definitivni, nastala su obećanja zatvorenih i suprotstavljenih nacija, nužno nasilni i ubitačni, neizbježno nasilni prema civilnom stanovništvu i posebno prema ženama.

Neki drugi historijski primjeri (bez iscrpnosti) iz kojih možemo učiti

Feministički pokreti i istraživanja, kao i mirovni pokreti širom svijeta pokazali su, dekonstruirali i analizirali, naročito posljednjih decenija, usku povezanost i međuovisnost između rata, opće militarizacije u miru, i « običnog » nasilja prema ženama, djeci i civilnom stanovništvu. Žene u crnom su se kod nas posebno istakle u ovome, i rad Staše Zajović je tu nezamjenjiv.

Ti su pokreti i analize konstatirali da je ovaj aspekt, a naročito činjenica nasilja prema ženama, uglavnom smatran sporednim i manje važnim u tradicionalnom shvaćanju ratnog nasilja i nasilja u miru, te da njegova povezanost s militarističkim, ratnim nasiljem nije uočena od strane nacionalnih i međunarodnih institucija (razloge ovome feministkinje su dobro analizirale) sve donedavno. Tek nedavno je nasilje prema ženama u okolnostima općeg nasilja, rata i poratnih situacija priznato kao konstitutivno za « opće » ili « obično » nasilje i kao važno. Sa nekima od takvih priznanja feminističke analize nisu zadovoljne, smatrajući ih još uvijek nedovoljnim. U krajnjoj analizi, ovakve radikalne feminističke analize ciljale bi ne samo na kritiku pojedinih društava i nacionalnih konstrukcija već i na kritiku cijelog sistema međunarodnih odnosa : neke od tih kritika to ne artikuliraju uvijek u detaljima do krajnjih konsekvenci. Feminističke analize zanimaju se naročito, s onu stranu konkretnog fizičkog i moralnog integriteta žena, i za uspostavljanje i održavanje mira, suživota i pravde, drugim riječima za saradnju na stvaranju društvenog i političkog projekta. Iako ne smatraju da su žene « po prirodi » miroljubivije od muškaraca, zapažaju da su one socijalizirane i pripremljene za brigu o drugima i sklonije empatiji prema stradanjima drugih. Oslanjanje na žene u nužnom poslu prerade i prevazilaženja ostavštine nasilja i rata, poslu koji niko drugi nije obavio, garantira istinsko zalaganje i brigu za zajedničku prošlost i budućnost u poštovanju razlika i poštovanju, to bi bio novitet, žena. Odakle potječe i ideja ženskog suda.

Poslije drugog svjetskog rata, Nüremberškim sudom je zapečaćen veliki evropski sukob i masovno nasilje prouzrokovani nacističkom ekspanzijom. Odgovor na masovno nasilje u kojem je dio stanovništva saučestvovao, bio je pravda koja sudi za *zločine*, i koja tako djelomično diskvalificira ili odgađa mogući politički proces rekonstrukcije društva. Antifašizam je postao konstitutivan i legitimirao je vlast u evropskim zemljama poslije pobjede nad nacizmom i nad fašizmom. Tako je bilo i kod nas. Tu naravno, u to doba, nije bilo riječi o ženama. Nüremberški je sud utemeljio društvo u kojem su pobijeđeni potpuno diskvalificirani i isključeni iz daljnjeg političkog života ili procesa. (Njihovo naknadno

ponovno i postepeno uključivanje događat će se po ekonomskim tržišnim principima koji treba, u hladnom ratu, da pokažu prednost kapitalizma pred socijalizmom, no to ćemo ovdje ostaviti po strani.) Pobijedenima – najvišim oficirima i egzemplarno, dakle ne svim krivcima - suđeno je za *zločine* (ratne zločine, zločine protiv čovječanstva između ostalog) prije nego što je uspostavljen bilo kakav politički proces i projekt, na ruševinama poratne Njemačke. To je jednostavan oblik *retributivne pravde*, ali takve koja ima i važnu simboličku dimenziju. Politički legitimitet evropskih zemalja (pa i naše tadašnje zemlje) koji je počivao na antifašizmu potrajao je sve do 1989.

U drugim zemljama i drugim situacijama, stvari su se odvijale drugačije. Uzmimo Južnu Afriku, koja je 1994 pristupila prvim općim, demokratskim izborima nakon 40 godina aparthejda : tamo je CODESA (Convention for a democratic South Africa) od devedesetih godina prošlog stoljeća, a kasnije i Truth & Reconciliation Commission (Komisija za istinu i pomirenje) kao i ANC-partija (African National Congress), računala da će sukobljene strane poslije građanskog rata morati da ostanu da žive i rade zajedno, te su (naročito CODESA) nastojali da ih zajedno uvedu u politički proces, zajednički društveno politički projekt i saradnju. U situacijama poslije građanskih ratova, kakva je i naša premda republičke nacionalne vlasti to uglavnom ne priznaju, mogu katkada bolje da odgovaraju oblici *restorativne pravde*. To u svakom slučaju smatra Mahmood Mamdani kada se radi o primjerima nekoliko afričkih zemalja, a naročito Južne Afrike i Rwande³. Kao što pokazuje Jie-Hyun Lim na drugim primjerima⁴, s onu stranu konkretne krivice, postoji u pojedinim situacijama i masovna su-odgovornost i podrška za (političko) nasilje, koju on naziva « masovnom diktaturom » ili masovnom podrškom za diktaturu od strane inače pasivnog stanovništva. Mi i o tom fenomenu znamo od Radomira Konstantinovića⁵. Kod toga su dileme realne, kao što su realne bile dileme kod pregovora ili ne pregovora međunarodne zajednice sa našim nacionalističkim vođama i ratnim zločincima : treba li ih isključiti iz pregovora/prevođenja – i tada je proces zapečaćen i pat-situacija ostaje bez rješenja, ili ih valja uključiti u pregovore/prevođenje i dozvoliti kakav-takav, ma-koliko nezadovoljavajuć politički proces ? To su bile dileme kod Daytonu i poslije. No Mamdani u tekstu « The Logic of Nuremberg » ne spominje mogućnost uključivanja u pregovore civilnog stanovništva. On međutim tu mogućnost i te kako predviđa i konstatira u navedenoj knjizi *When Victims Become Killers (Kada žrtve postaju ubojice)*, koja pokazuje razliku između Rwande i Južne Afrike, dvije zemlje gdje su se za slične vrste sukoba odvijali obrnuti procesi – u Južnoj Africi zahvaljujući političkom procesu nije došlo do cijepanja zemlje ni do isključenja jednog dijela

³ Mahmood Mamdani, « The Logic of Nuremberg », *London Review of Books*, vol. 35, n° 21, 7 nov. 2013, pp. 33-34. Također Mamdani, *When Victims Become Killers. Colonialism, Nativism & the Genocide in Rwanda*, Princeton UP 2002.

⁴ Jie-Hyun Lim, « Mapping Mass Dictatorship : Towards a Transnational History of Twentieth-Century Dictatorship », zbirka “À traduire”, zbornik “Alexandries”, url : <http://www.reseau-terra.eu/article1232.html>

⁵ Tako de Sousa Santos govori o fašistoidnim i depolitizirajućim tendencijama društavâ (o fašizmu društva), nezavisno od drzavâ. Boaventura de Sousa Santos , *A crítica da razão indolente. Contra o desperdício da experiência*, Afrontamento, Porto 2002 ; *A gramática do tempo. Para uma nova cultura política*, Afrontamento, Porto 2006.

stanovništva (mada se ne može poreći partizanski rat za kraj aparthejskog sistema). To održavanje otvorenim političkog procesa plaćeno je međutim teškim ekonomskim kompromisima na račun crnog stanovništva koji danas pokazuju granice južnoafričkog politikog projekta, a ja bih bez daljnjeg dodala – i na račun žena, koje su u Južnoj Africi danas izložene strašnom nasilju, silovanjima i ritualnim ubojstvima i u tome su ostale bez spomena vrijedne zaštite države, društva i institucija. Slučaj Rwande gdje nije izbjegnuto strašno masovno nasilje i pokolji u isto vrijeme kad je trajao rat u Jugoslaviji, jest drugačiji. Zanimljivo je da je sticajem okolnosti i vanjske feminističke pomoći u Rwandi postignuta velika reprezentativnost žena u političkom procesu i u institucijama, i da se bar po njih stvari bolje odvijaju. Tranzicije su veoma različite i ne pružaju uvijek garancije najslabijima. Tranzicije zahtijevaju vremena, učesće različitih sukobljenih strana (i dakle njihovno prethodno pristajanje na zajednički kompromisni projekt – taj uslov u jugoslavenskom sukobu, pa ni poslije, nije postignut), učesće žena i civilnog stanovništva, postajanje subjektom onih koji su u nasilju bili dehumanizirani.

Meni se čini da bi ideja ženskog suda, u situaciji kakva je naša gdje zbog nastavljanja sukoba u « miru » nije bila zamisliva zajednička komisija za uspostavljanje historijske istine sukoba i nasilja, a to je bio slučaj na prostoru bivše Jugoslavije poslije ratova devedesetih godina (a pojedinačne republičke komisije bile bi besmislene jer bi bile nacionalistički zainteresirane i neobjektivne), ženskog suda sa iskazima žena, žrtava, direktnih i indirektnih svjedokinja i aktivist/kinj/a predstavljala najbližu formu te dostojnu i dobrodošlu zamjenu za takvu svejugoslavensku komisiju. Ženski sud obavlja između ostalog i posao takve komisije. U datim okolnostima, izgleda da su *jedino žene* kod nas u stanju da to urade, tj. da mogu imati zajednički projekt koji prelazi granice nacija i novih država. Važan doprinos takvog suda ili komisije, u našem slučaju ženskog suda, jeste skupljanje svjedočanstava, arhiva, te reparacije kroz naraciju i kroz *enactment*, kroz *postajanje subjektima* onih koje/koji su u ratu i poslije rata bili samo nemušte žrtve nasilja. Time svjedočanstva, namijenjena i historiografiji, nadilaze značaj samog konkretnog suda jer ostaju zauvijek. Historičarke/historičari našeg posljednjeg rata i poslijeratnog nasilja istraživat će ih iz materijala (knjigâ svjedočanstava) što su ga pripremile feminističke aktivistice i udruženja iz svih jugoslavenskih zemalja. U tom smislu, ženski sud obavlja neophodan posao pomirenja i izgradnje političkog i društvenog projekta i procesa koji niko drugi nije ni predložio da uradi niti je u stanju da preuzme. Zato taj sud smatram ključnim, mimo njegove funkcije simboličkih sankcija, pravde i iscjeljenja, za historiografiju, za feministički pokret, za repolitizaciju društava naših zemalja u usaglašenom i zajedničkom društveno-političkom projektu. Takav projekt u izgradnji dolazi takoreći pravovremeno s obzirom na geopolitičko okruženje : iz različitih razloga, Evropa i sama mora sebe ponovno izmisliti. Sada smo svi, pa i Evropa, u « tranziciji ». Tako moramo i mi sebe ponovno izmisliti u novonastalom kontekstu.

Imala sam sreću da, misleći na užase rata u Jugoslaviji, krajem devedesetih godina 20-og vijeka podrobno čitam dva iscrpna i nezaboravna, odlična izvještaja dviju historijskih komisija za istraživanje i dokumentiranje ratnih zločina i nasilja protiv žena, civilnog

stanovništva i indijanskih starosjedilaca « etničkih manjina » (tzv. *indigenas*) u Guatemali, nakon 40 godina građanskog rata u toj zemlji⁶. Veći dio svjedočanstava skupljen je od žena, dobrim dijelom iz etničkih « manjina » (koje su ustvari brojčana većina u Guatemali !) koje su u tom građanskom ratu najviše stradale : dok su muškarci bježali ili odlazili među ustanike u borbene jedinice otpora bez prtljage, žene su se, noseći djecu i porodičnu imovinu, sporije kretale i bivale uhvaćene od vojnih i paravojnih jedinica koje su ih silovale, mučile i ubijale, ili su ostajale po selima i izlagale se direktnim represalijama. Preživjele su ostajale udovice ili su izgubile sinove. Udovice, koje se nisu mogle žaliti vlastima da su im muževi nestali i pobijeni zato što je to bilo djelo tih istih vlasti, nisu mogle ni ostvariti nikakva nasljedna prava, i nisu mogle legalizirati eventualne kasnije brakove i novu djecu. Nisu mogle ostvariti nikakva prava, potraživati naknade ni reparacije. Nije se moglo govoriti, nije se smjelo reći istinu niti se imalo kome žaliti : mnoge tako svjedoče o stradanju zbog zabranjenog jezika, nedostajućeg iskaza i svjedočanstva. Žene su bile i samozatajne : tuđa nesreća, a prvenstveno stradanje drugih članova porodice i kolektiva im je uvijek izgledalo važnije i ozbiljnije od njihovog vlastitog. Vlastita silovanja i mučenja su prešućivale još dugo nakon sukoba, sve dok se nisu pojavile civilne asocijacije kao i katolička udruženja bliska « maloj crkvi » i teologiji oslobođenja koji su ih ohrabрили da izađu u javnost sa svjedočanstvima i pomogli im da se kao subjekti rekonstruiraju. Oba historijska izvještaja, od kojih je jedan djelo uglednih i nepristranih međunarodnih ličnosti i istraživača, a drugi djelo nadbiskupije, predstavljaju u tom smislu dragocjen prvi arhiv neposrednih iskaza i svjedočanstava koji su se onda mogli koristiti i kod traženja pravnog lijeka, i koji su prvo objelodanjenje procesa kojim se žrtve emancipiraju iz pukog bivanja žrtvama i postajanjem subjekti ; te žene i, šire, potlačeno i dehumanizirano, racijalizirano majansko stanovništvo davanjem iskaza postaju politički subjekti i ulaze u javni prostor, grade historiju i memoriju, grade društveni projekt, i to kako individualno tako i kolektivno⁷. Ti izvještaji su imali iscjeliteljsku i reparativnu moć. Bila sam zadivljena snagom, novostečenom intelektualnom i političkom zrelošću i hrabrošću udruženja žena, udovica i siročadi po selima. Pokazano je u Guatemali kao i kod nas da se masovnim silovanjima i pretnjom nastoji zastrašiti stanovništvo i pocijepati socijalno tkivo i solidarnost zajednice « neprijatelja », i da su masovna kao i « individualna » silovanja oružje terora i rata. Slučajevi i primjeri su frapantno ličili na naše domaće priče iste vrste. Od njih sam učila i o nama. Ta zajednička crta tretiranja žena u ratnim sukobima, građanskom ratu i nasilnim društvima preko granica i kontinenta su tako upadljivi da kao feministkinje ne možmo a da ne mislimo sistemski i da ne dovodimo u pitanje ne samo naša pojedina društva, nego i patrijatalno ustrojstvo na svim nivoima, od najnižeg u posljednjem selu, do najvišeg

⁶ Dva su velika i komplementarna izvještaja i zbornici svjedočanstava o masovnim zverstvima protiv žena i civila objavljeni poslije građanskog rata u Guatemali, rata koji je militarizirana i višestruko kompromitirana vlast vodila protiv vlastitog stanovništva, kao i u slučaju drugih latinoameričkih diktatura podržavanih od SAD : 1) *Guatemala. Nunca mas, vol. 1-2*, Informe del Proyecto Interdiocesano de Recuperación, ODHAG, Oficina de derechos humanos del Arzobispado de Guatemala, Guatemala 1998 ; 2) *Guatemala. Memoria del silencio. Informe de la Comisión para el esclarecimiento histórico* vol. 1-4, CEH, Guatemala de la Asunción 1999.

⁷ O ovom u dva poglavlja knjige R. Iveković, *Dame Nation. Nation et différence des sexes*, Longo editore, Ravenna 2003 : « Les Maya entre ethnies et nation des deux côtés de la frontière », pp 205-223, i « Guatemala : femmes et indigènes, la double oppression », pp. 225-239.

na razini odnosa u međunarodnoj zajednici, internacionalno i transnacionalno. Ne možemo a da ne dovodimo u pitanje konstituciju nacije⁸.

Kratko ću navesti jedan drugi nadaleko poznat primjer koji nam pruža dodatne dokaze o suštinskoj korumpiranosti svjetskog patrijarhalnog sistema, a to je primjer raspada britanske Indije na (prvo) dvije jedinice 1947-48, na Indiju i na Pakistan (a kasnije, 1971 i na tri, s Bangladeshom). Slučaj cijepanja Indije na Indiju i Pakistan na potkontinentu i u literaturi se naziva « partition » (cijepanje, dijeljenje), i kad se naša zemlja raspala postalo mi je očigledno da je ona također prošla kroz takvu « partition ». Na kraju krajeva, takvi su slučajevi česti u svijetu mada, kao ni naš, nisu bili historijski neizbježni, s varijacijama, da spomenemo samo neke : Irska, Koreja, Njemačka (poslije 2. svjetskog rata i do ponovnog ujedinjenja), Izrael/Palestina itd. Države nastaju, nestaju i mijenjaju formu. U Indiji su Britanci, povlačeći se iz svojih kolonija, proglasili Indiju i Pakistan dominijonima kojima su dali relativnu autonomiju dogovaranja pred samu dekolonizaciju, i zahtijevali su od njih da se (uz pomoć kolonizatora) dogovore oko granica, prestrojavanja stanovništva (što se pokazalo kao katastrofa etničkog i vjerskog čišćenja s obje strane), imovine i pravnih stvari. Dominijoni su pravili spiskove imovine i potpisivali dogovore oko popisa povrata ili prebacivanja imovine, brojali su se kamioni, oružje, brojale su se čak i javne zgrade i stolice u ministarstvima. Pobrojavale su se i žene kod stanovništva koje se prebacivalo s jedne strane na drugu stranu, uglavnom uz zapadnu pakistansku granicu. Žene su također bile imovina, i to kolektivna imovina pripisanih im vjerskih grupacija. Hinduisti i Sikhi iz Pakistana prelazili su u novu Indiju, dio muslimana iz pokrajinskih dijelova Indije prebacivao se u zapadni Pakistan (tu su nastali strašni masovni pokolji, a naročito neopisivi zločini protiv žena i djevojaka, i to kako od strane « neprijateljske zajednice », tako i od strane vlastite porodice : očevi su ubijali žene i kćerke da ne dopadnu ruku neprijatelja i tako ne « okaljaju » mušku čast). Dominijoni su potpisali dogovor da će 1) svaki pojedinac imati pravo da odabere da li da živi u Indiji ili u Pakistanu (no pokazalo se da se to neće odnositi na žene), i 2) kontradiktorni dogovor - da će žene koje su se zatekle sa « pogrešne » strane (tj. koje su bile udate za pripadnika druge religije, radi se u ovom slučaju o islamu i hinduizmu) – biti vraćene u zajednicu i na stranu svog porijekla⁹. Tako je nastao lov na žene koje su pogrešno udate i na pogrešnom mjestu, uz saradnju pakistanske i indijske policije pa čak i vojske i uz blagoslov britanskih vlasti, i njihova « rapatrijacija » na « pravu » stranu, često (mada vjerojatno ne i uvijek, jer je bilo i slučajeva otimanja žena) protiv njihove volje i uvijek bez djece, koja su ostavljena muževljevoj porodici. Te su žene, koje su zatim njihove izvorne roditeljske porodice uglavnom odbile da prime natrag jer su smatrane ukaljanima, provele život u logorima na indijskoj strani uz granicu¹⁰. Dakle, nasuprot principu da je svako iznad šesnaest godina

⁸ R. Ivekovic, *Le sexe de la nation*, Léo Schéer, Paris 2003.

⁹ Bilo je slučajeva žena otetih u suprotnu zajednicu protiv svoje volje, ali bilo je i dobrovoljnih miješanih brakova ili takvih brakova koji su, po rođenju djece ili iz drugih razloga, naknadno postali dobrovoljni. No države su lovile sve žene, ne vodeći računa o ovim nijansama, uključujući žene koje su bile ostale na strani svog rođenja, ali su se njihovi roditelji bili prebacili na drugu stranu zbog vjere.

¹⁰ Mada u principu iste, situacije nisu bile simetrične. Hinduistička i dakle indijska, tobož sekularna, strana bila je daleko više preokupirana vjerskom čistotom žena, te vraćene žene nisu prihvatane natrag u svoje porodice.

života slobodan/na da izabere da li će živjeti u Indiji ili u Pakistanu i da je slobodan/na da kao građanin o tome odlučuje, to je pravilo važno uglavnom samo za muškarce. Za žene je etničko-nacionalno, religijsko i običajno pravo prevladalo nad njihovim građanstvom, i nisu smatrane autonomnim ni subjektima. U indijskim porodicama koje su došle iz Pakistana, uglavnom postoji po neka prešućena stara tetka, baka, rođakinja koja je bila tabu, o kojoj se nije smjelo govoriti i o kojoj se nije ništa znalo. To je bila kolektivna trauma. Stvar je izašla na vidjelo tek kad su historičarke moje generacije osvijestile činjenicu da se ne radi o izoliranim slučajevima i kada su istražile historije tih prešućenih, izbrisanih žena, i napravile intervju sa posljednjim prežvjelima. Iz tog važnog samostalnog historijskog istraživanja feminističkih autorica, koje su Subalternističke studije nastojale da svojataju i da sebi pripisuju, nastao je danas veoma jak, autonoman i svestran ženski pokret u Indiji, koji ima ramifikacije kako u aktivizmu na terenu i po selima, tako i na akademskom nivou. Taj indijski (i pakistanski) primjer je poučan u svojoj specifičnosti koja ipak reproducira isti princip historijskog i pogubnog prvenstva muškog nad ženskim¹¹.

Ovi i drugi međunarodni primjeri s kojima sam se upoznala su me uvjerali u važnost skupljanja svjedočanstava o zvjerstvima protiv žena i civilnog stanovništva u našim nedavnim ratovima, i o kontinuitetu nasilja i poslije njih. Kod nas nema nikakve druge instance, osim ove inicijative ženskog suda, koja bi bila u stanju da, imajući u vidu teritoriju cijele Jugoslavije i krivicu svih ratnih zločinaca kao i odgovornost (s dužnim razlikama) stanovništva, nepristrano skupi tu cjelokupnu arhivu i pretvori je u materijal za priznanje odgovornosti, za iscjeljenje, za reparacije i pravdu, za izgradnju zajedničkog društvenog i političkog projekta kao i za pretvaranje svjedok/inj/a u zrele političke subjekte.

Projekt Ženskog suda već radi na sakupljanju svjedočanstava o masovnom (i pojedinačnom – ne izgubiti iz vida vezu između to dvoje) nasilju u ratu i u poslijeratnom razdoblju. Čini mi se da bi od toga trebalo napraviti *veliku historijsku arhivsku knjigu koja bi bila instrument procesa uspostavljanja Ženskog suda*, da bi trebalo staviti maksimalni naglasak na iscrpnost i što veću raznolikost i reprezentativnost svjedočanstava, i da bi ova trebalo opremiti ozbiljnim i produbljenim uvodom koji bi analizirao sve aspekte sukoba i predložio ključeve feminističke razumijevanja. Također bi valjalo pojedine iskaze učiniti manje fragmentarnim, tematski povezanim i razvrstanim po temama koje istovremeno pružaju efikasan pristup tom kompleksu problema. Mislim da bi valjalo sve iskaze popratiti provjerenim kritičkim aparatom. Recimo, većina svjedokinja govori iz svog uskog komunitarnog aspekta rječnikom koji se ne razumije niti da drugom lokalnom planu (kod druge zajednice), niti na općenitijem političkom planu šireg zajedničkog imenitelja. To bi bila nužna vježba političkog prevođenja i dekonstruiranja/rekonstruiranja « znanja » o proteklim i trajućim sukobima : « istina » jedne

Islam nije imao taj problem, i bilo je realno manje proganjanja pogrešno udatih žena u ime Pakistana, ali je princip suvereniteta i samog Pakistana zahtijevao da i on bar u principu zastupa istu politiku prema ženama u rascjepu zemlje : ni na jednoj od strana žene nisu vladale svojim građanskim pravima u istoj mjeri kao i muškarci.

¹¹ Ritu Menon & Kamla Bhasin, *Borders and Boundaries. Women in India's Partition*, Rutgers University Press, New Brunswick 1998 ; Kali for Women, New Delhi 2007. Urvashi Butalia, *The Other side of Silence. Voices From the Partition of India*, Penguin Books 1998 ; Duke University Press, Durham 2000.

sukobljene strane konzervirana je i institucionalizirana kao « neistina » druge. Već u uvodnom tekstu morao bi da bude ponuđen znanstveni aparat, princip i terminologija koji bi mogli da uoče iskaze svih zaraćenih ili naprosto navedenih naracija. U tu svrhu, navedeni bi iskazi morali biti popraćeni anotacijama i kritičkim aparatom koji ih smiješta u historijsko-politički kontekst i objašnjava otklone u vokabularu. Kada svjedokinja iz Srbije kaže « socijalista », « demokrata », ona pod time ne misli isto što svjedokinja sa Kosova, iz Hrvatske ili drugdje, niti je ovoj posljednjoj, a još manje nekoj zapadnoj Evropljanki, jasno šta ona pod tim kontekstom obilježenim terminima uopće misli. Način prenošenja znanja mora biti osmišljen, transparentan i obrazložen: mnogi su nesporazumi na vidiku bez ozbiljnog napora prevođenja u metatekstu. Time smo se vratili na važnost razumijevanja načina na koji se znanje konstruira.

Velika knjiga sa brojnim egzemplarnim iako ne i iscrpnim (jer je iscrpnost nemoguća) svjedočanstvima koja će se takvim procesom dobiti, kritički obrađena, mogla bi se prezentirati našim javnostima šireći i postepeno objedinjavajući polja za sada oskudne i fragmentirane javnosti. Ona bi mogla da dobije uglednu međunarodnu podršku i pretendirati na višestruka republička i regionalna izdanja na raznim jezicima, i imalo bi se što pokazati. Takva knjiga i sama stvara i otvara moguć javni prostor i ostaje za povijest i historiografiju. Ona bi bila temelj i jamac daljnjeg rada, oslonac daljnjeg angažmana Ženskog suda na terenima. Polemike koje bi ona prouzročila imale bi ne samo karakter izazova (katkada možda izazivajući i neprijateljske reakcije), već i pozitivan karakter ukazivanja na materijalnu bazu i « ostvarenje » svjedočanstava uobličeni u « dokaze ». Takva knjiga sveukupnih sakupljenih i kritičkim materijalom popraćenih svjedočanstava bila bi temelj političkog procesa koji je započeo Ženski sud, i mogla bi se dopunjavati i evoluirati kroz nova izdanja. Njome bi se moglo iskoračiti iz diskretnih aktivističkih izdanja i fragmentarnih svjedočanstava, i njome postepeno graditi javnost cjelokupnog nekad jugoslavenskog prostora. Takva bi knjiga imala i reparativni karakter, kao što su to imali u prvi mah u Guatemali veliki komplementarni izvještaji dviju komisija koje su tamo dokumentirale 40 godina nasilja.

Rad na projektu Ženskog suda i okupljanja svjedočanstava pretpostavlja kako pristup filozofije ili « sociologije odsustva » (*sociologia das ausências*) koja se bavi onima koji/e su historijski izbrisani/e kao što su to žene ili stradalnici u ratnom nasilju, tako i pristup « sociologije emergencije (nastajanja) » (*sociologia das emergências*), prema terminologiji Boaventure de Sousa Santos, tj. sociologije onih koji/e se pojavljuju, koji/e su u nastajanju¹². Taj je projekt okrenut prema budućnosti i zajedničkom životu.

*Zahvaljujem Goranu Fejiću na kritičkom čitanju ovog teksta i sugestijama.
Pariz, 17-11-2013.*

¹² Santos, Boaventura de Sousa, *A gramática do tempo. Para uma nova cultura política*, Afrontamento, Porto 2006, p. 109. Također, Santos, « Beyond abyssal thinking. From global lines to ecologies of knowledges » *in Review*, XXX, 1. pp. 45 -89 ; Santos, *A crítica da razão indolente. Contra o desperdício da experiência*, Afrontamento, Porto 2002, i drugi radovi istog autora.